

Субстантив як основа морфолого-синтаксичної деривації (на матеріалі україномовної творчості Євгена Гребінки)

Стаття є фрагментарним дослідженням особливостей іменникового морфолого-синтаксичного способу словотворення, що здійснювалося на мовному матеріалі творів Євгена Гребінки.

Ключові слова: субстантивізація, адвербіалізація, нумералізація, прономіналізація, препозиціоналізація.

Статья является фрагментарным исследованием особенностей относящегося к существительному морфолого-синтаксического способа словообразования, которое осуществлялось на языковом материале произведений Евгения Гребенки.

Ключевые слова: субстантивация, адвербиализация, нумерализация, прономинализация, препозиционализация.

The article is a fragmentary research of the creation peculiarities substantival morfologo-syntactic to the method of word-formation, which was based on the linguistic of works of Evgena Grebinki.

Key words: substantivization, adverbialization, numeralization, pronominalization, prepozicionalization.

Іменник у системі частин мови посідає центральне місце. Його епіцентричність виявляється в семантичному, морфологічному, синтаксичному й словотвірному планах. Субстантив становить ядро українського словотвору й має розвинену морфологічну структуру та потужний потенціал для поповнення лексичного фонду.

Морфолого-синтаксична деривація, основу якої становлять процеси переходу різних лексико-граматичних класів до структури іменника та перехід субстантивів до інших частин мови, є базою для зміни семантичної та граматичної природи слів і словосполучень. Дослідження процесів субстантивізації, адвербіалізації, нумералізації, прономіналізації, препозиціоналізації тощо є актуальним не лише з суто лінгвістичного аспекту, але й літературознавчо-стилістичного, оскільки зазначені дериваційні процеси часто є потужною базою художньої мовотворчості.

Згадки про субстантивізацію, а також розгляд її дії та сутності репрезентовано в працях В.В.Виноградова, О.М.Пешковського, О.О.Потебні, О.О.Шахматова, Л.В.Щерби та ін. Процес субстантивізації вчені розуміють по-різному: уживання прикметників у значенні іменників (М.Я.Немировський), перехід прикметників в іменники (О.О.Шахматов), перехід слів з інших частин мови в розряд іменників (Й.О.Дзендзелівський, Г.М.Гнатюк), процес переходу в розряд іменників слів, що належать до інших частин мови, без афіксації (Л.В.Винокуров), процес трансформації слів інших частин мови в розряд іменників без зміни їхньої зовнішньої форми, але зі зміною їхнього значення та граматичних особливостей (М.Ф.Лукін). О.М.Пешковський вважає, що перехідні факти серед частин мови є наслідком звукових та значенневих змін, які відбуваються в окремих словах.

Дослідники розмежовують повну, лексичну субстантивізацію (слово вживається тільки як іменник) і неповну, синтаксичну (слово може вживатися й у своєму власному значенні, і в значенні іменника). До другої групи належить значно більше слів, оскільки повна субстантивізація відбулася внаслідок історичного розвитку мови, коли слово, часто вживаючись у ролі субстантива, закріпилося в мовленні як іменник, набуло значення предметності, постійного значення роду, синтаксичних функцій іменника й не потребує залежних слів. Випадки вживання прикметників у функції іменника, за словами О.Потебні, "мають характер глибокої давнини". Вони не з'явилися в пізній час, а лише збереглися до наших днів [За 3]. Так, у поезії Є.Гребінки "Рожа да хміль" субстантив **возний** утратив морфологічні та синтаксичні властивості прикметника й набув постійного лексичного значення – судовий урядовець у Польщі, Великому князівстві Литовському та Україні (до XIX ст.) [4, т. I, с. 725]: *Або і возний сам, червоний, ніби квітка, Деньків по п'ятеро кружляє у тебе; А коней-калічі повнісінька повітка Твоє сінце скубе* [1, с. 55]. Це ж стосується словоформи **виборний**, ужитої в поезії "Хлопці": *А виборного хлопченя Так скаче високо, так здорово літає!* [1, с. 80]. Приклад неповної субстантивізації простежуємо в поезії "Рожа да хміль": *Який тебе **лихий** ізніс / побратає з панамі?* [1, с. 55]. Субстантив **лихий** ужито в називному відмінку однини чоловічого роду без залежних слів, тобто спостерігаємо його перехід до категорії іменника, але можливе вживання цієї словоформи й у ролі прикметника. Аналогічну трансформацію цього слова бачимо й у поезії "Мірошник": *І треба ж, на біду, позаторішню весну, Його **лихий** поніс чогось за Десну* [1, с. 69].

За ступенем завершення субстантивізація буває мовленнєва й мовна. Мовленнєва, тобто контекстуальна субстантивізація, – це лінгвістичне явище, за якого значення слова впливає з контексту, наприклад, у поезії Є.Гребінки "Ворона і Ягня": *Дурне моталося, поки овчар прибіг / гарненько йому обскувши крила, На іграшку дитині дав* [1, с. 66]. Лише з контексту стає зрозуміло, що йдеться про Ягня, тому слово "дурне", яке вжито в називному відмінку однини, має форму середнього роду й виступає підметом, а отже, є субстантивом.

В іменник переходять різні частини мови, найчастіше іменні та дієприкметник. Дуже часто субстантивуються прикметники. Як зазначає С.Самійленко, за утворенням і вживанням саме ці частини мови найтісніше пов'язані з іменником [3, с. 10]. Наприклад: *От і виїхав у степ на бурому* [2, с. 321]. Якісний прикметник **бурому**, який має форму давального відмінка однини чоловічого роду, перейшов до категорії іменника й виступає додатком. Можливий перехід до іншого лексико-граматичного класу вищого ступеня порівняння прикметників: *Мабуть, господь так світ створає, Що менший там не втне, де більший геть-то зможе*, [1, с. 67]; *Ізліз мій дядько на дзвоницю Та, знай, гука: "Оце кумедія яка! Всі люди на землі мов ті перепелиці: Здається більший з них не більше п'ятака* [1, с. 79]. Субстантивом репрезентовано назву поезії Є.Гребінки **"Варена"**. Цю словоформу бачимо і в самій поезії: *Геть галушки, з стола печене, ... Варену, хлопче, при на стіл!* [1, с. 85].

Перехід прикметників в іменники спостерігаємо в поезії Є.Гребінки "Вовк і огонь": *"Пора, – Вовк думає, – у лози удирать!" Ну що б собі іти? ні, треба попрощатся: Скажений захотів Огонь поцілувать* [1, с. 72]. Прикметник **скажений**, ужитий у формі називного відмінка однини чоловічого роду, перейшов до класу іменників і виконує роль підмета. Це часткова субстантивація, оскільки аналізоване слово може виступати і як прикметник, і як субстантив.

Слово **старий** дуже часто вживають в усному мовленні та художній літературі на позначення людини похилого віку, словоформу **молодий** вживають у двох значеннях: для номінації нареченого та позначення віку людини. У поезії "Могиліні родини" субстантиви **старий** та **молодий** вжито для домінування всіх людей, про які йдеться у творі. *Старий і молодий к могилі знай іде* [1, с. 57].

Отже, під час переходу прикметника до класу іменників бачимо набуття прикметником нових синтаксичних функцій (підмет та додаток), при цьому найчастіше морфологічні категорії слова залишаються без змін.

Як уже зазначалося, субстантивація характерна й для дієприкметників. У поезіях Є.Гребінки цей процес трапляється рідше, ніж перехід прикметників до класу іменників, наприклад: *З письменними по чарці да по парці, Останній шаг витрушує шинкариці* [1, с. 55]. Дієприкметник **письменними**, вжитий у формі орудного відмінка множини, виконує роль додатка й не має залежних слів.

Процес переходу числівників в іменник у поезіях Є.Гребінки трапляється досить часто, більшою мірою це стосується числівника **один** у різних родових варіаціях. Це пояснюємо тим, що власне кількісний числівник **один**, який за своїми морфологічними ознаками, синтаксичними функціями, а також здатністю мати залежні слова й узгоджуватися з ними, подібний до прикметника: *Народ письменний, страх, Бував у всяких школах, Один балакає на сотні язиках* [1, с. 75]; *Заграло, запінилось синєє море, І буйнії вітри по морю шумлять, І хвиля гуляє, мов чорнії гори Одна за другою біжать* [1, с. 83]; *Здається, крам там продавав один, Другі в опуки тощо гралі* [1, с. 80]; *Один летів як навіжений* [1, с. 80].

Уживаючись у реченні самостійно, без іменника, числівники виражають не тільки поняття кількості, а й заступають собою назву предмета, наприклад: *Мабуть, на небі звісно стало (Про себе Віл в кошарі гомонів) Про те, що ввесь мій вік я все за двох робив* [1, с. 63]. Числівник **двох** ужито у формі родового відмінка множини без залежних слів, у реченні він виконує синтаксичну функцію додатка.

У поезії "Віл" (*У мене вдовіль їсти й пити, Несуть мені і солі, і крупів, Овса і висівок; наїстись трьом би стало* [1, с. 63]) власне кількісний числівник **три**, що має форму давального відмінка, набув значення предметності, а не числа, утратив здатність узгоджуватися з залежним іменником у роді, числі й відмінку, виконуючи при цьому роль означення, перейшов в іменник і самостійно виконує роль додатка. Аналогічне явище переходу числівника в іменник спостерігаємо в поезії "Пшениця": *Другі, задравши ніс, розприндивись, ходили. І здумав зараз я, як тільки поглядів, Що бачив, як пшеницю мили* [1, с. 49].

Характерною особливістю поетичного мовлення Є.Гребінки є вживання займенників у ролі іменників. Субстантивація характерна для різних розрядів займенників, що співвідносяться з прикметниками; для узагальнено-предметних займенників цей процес не характерний, оскільки їхньою первинною синтаксичною функцією є підмет і додаток. Найбільше цей процес стосується означальних займенників **все**, **інший** і **кожен**: *Хто знає Оржицю? а нуте, обзивайтесь! Усі мовчать. Гай-гай, які шолопаї!* [1, с. 75]; *Увесь мов золотий, а крильця чорні має* [1, с. 78]. Означальний узагальнено-якісний займенник **усі**, ужитий у формі множини називного відмінка, не потребує залежних слів і виконує невластиву йому функцію підмета, отже, спостерігаємо явище переходу займенника до класу іменників. Таке ж явище подибуємо й у поезії "Зозуля та снігир": *Зате спитай ввесь світ, – Яка Зозуленька? Всі скажуть: птиця славна* [1, с. 46].

У поезіях Є.Гребінки трапляється перехід означального займенника **кожен** в іменник. Залежне слово **"людина"** або ж **"чоловік"** легко встановлюється з контексту: *Із нас тихенько кожний з'їсть, Як тільки що обід почнеться* [1, с. 85]. **Кожний** – узагальнено-якісний займенник, який репрезентує форма однини, чоловічого роду, називного відмінка, що виконує функцію підмета.

Аналогічне явище наявне в поезії "Хлопці", де процесу субстантивації зазнає означальний займенник **інший**: *А інший, голову, мов той москаль, задравши, Пряменько витягнувсь та й скочив через тин* [1, с. 80]. Як бачимо, субстантивація займенників як прийом мовотворчості сприяє економії мовних засобів, уникненню повторів і зосередженню уваги на потужних семантичних дейксисах.

Для інших частин мови процес субстантивзації спорадичний, нерідко має сполучувальні та граматичні обмеження, тому маркуємо його як контекстуальний. Словозміна субстантивованих слів різна. Слова з прикметниковим типом відмінювання переважно зберігають його: *Народ сміявся, і всі були в заботах, Що раду перевіша цар* [1, с. 65]. Займенник **всі**, що перейшов до класу іменників, зберігає відмінкову систему закінчень, властивих прикметнику. Щодо категорії роду, то слова з прикметниковим типом відмінювання втрачають здатність змінюватися за родами й набувають значення одного з родів, тобто категорія роду стає класифікаційною. Наприклад, відповідно до виконуваної ролі в реченні прикметник **бідний** позначає особу чоловічої статі й не змінюється за родами: *бідний і бідна* – це два різні іменники, а не словформи одного і того ж слова: *Качається, бідний, один без весельця. Ох, жаль мені човна, ох, жаль мого серця!* [1, с. 83]; *Тепер до бідної ніколи не летять* [1, с. 51].

Отже, процес переходу словформ до лексико-граматичного класу іменників стосується усіх частин мови, найчастіше іменних та дієприкметника. У творчій спадщині Є.Гребінки явищ переходу дієслів, прислівників та службових частин мови до класу іменників не спостережено.

Іменник – це частина мови, яка може трансформуватися до інших лексико-граматичного класів й зазнавати процесів прономіналізації, нумералізації, адвербіалізації, препозиціоналізації. У творчості Є.Гребінки найчастіше спостерігаємо процес переходу іменника до класу прислівників. Він стосується субстантивів на кшталт: *жаль, шкода, страх, кругом* тощо, наприклад: *Пило біля ставка дурне Вороненя. Страх полюбилось йому цареве діло* [1, с. 66]. *Ох, жаль мені човна, ох, жаль мого серця! Чого він під бурю поплив?* [1, с. 83].

У поезіях Є.Гребінки є багато прислівників, утворених шляхом переходу в них іменників, ужитих у формі орудного відмінка, наприклад: *Із льоду бурульки, що, знай, кругом бряжчали, Уже зовсім пообпадали* [1, с. 71]. **Кругом** – прислівник, утворений шляхом переходу іменника до класу адвербумів. Іменникова флексія **-ом** стала суфіксом, лексема здобула обставинне значення.

Має місце в творчості Є.Гребінки перехід слів із категорії іменника до категорії прийменника: *Він до Огну то рило підведе, То лапу коло жару сушить, То біля полум'я кудлатий хвіст обтрусить* [1, с. 71]. Іменник **коло** втратив свої морфологічні ознаки та синтаксичні функції й перейшов до класу прийменників.

Багато в поезіях Є.Гребінки випадків уживання іменника **край** у ролі прийменника: *край ставка овчар Онучі прати мусив* [1, с. 66]; *У мене недавно на городі Червона Рожа зацвіла, І треба ж, на біду, край неї Хміль пустився!* [1, с. 55].

До класу вигуків найчастіше переходять субстантиви **Господи, матінко, боже, нене**, наприклад: *О боже мій милий! що я наробила! Дочку, як схотіла, із світа згубила!* [1, с. 87]. Випадків переходу іменників до класу вигуків найбільше спостережено в прозових творах письменника: *Господи боже мій милостивий, що за губернія!* [2, с. 319]; *А вночі – батечки мої! – як воно горить хороше, прехороше!* [2, с. 320].

Отже, у процесі взаємопереходу однієї частини мови в іншу відбуваються глибокі внутрішні зміни як у семантиці, так і у формі слова. З цими переходами органічно пов'язані зміни й у межах словозміни, й у сфері словотворення. Так, наприклад, в основі субстантивзації прикметників лежить процес опредмечення ознаки. При цьому прикметник набуває лексико-семантичних і граматичних ознак іменника: самостійних категорій роду, числа й відмінка. Субстантивация не лише охоплює лексико-семантичний бік прикметника, але й поширюється на граматичні значення й на граматичну форму. У зв'язку з цим явище переходу слів зі структури однієї частини мови в іншу треба кваліфікувати й як зміну змісту слова, і як зміну його парадигматичної чи словотворчої форми.

Проведене дослідження не вичерпує всього комплексу проблем, пов'язаних із іменниковою морфолого-синтаксичною деривацією у творчості Євгена Гребінки. Поза увагою залишаються особливості індивідуально-авторського послуговування мовними одиницями, що зазнали семантико-граматичної трансформації, які мають неабиякий вплив на відтворення художніх рецепцій, у чому й убачаємо перспективу подальших досліджень.

Література

1. Гребінка Є. Твори : в 5 т. / Є. Гребінка. – К. : Державне видавництво Художньої літератури, 1957. Т. 1. – 1957. – 425 с.
2. Гребінка Є. Твори : в 5 т. / Є. Гребінка. – К. : Державне видавництво ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ, 1957. – 364 с. Т. 5. – 1957. – 364 с.
3. Самійленко С. П. Нариси з історичної морфології української мови / С. П. Самійленко. – К. : Вища школа, 1970. – Ч. 2. – 190 с.
4. Словник української мови : у 11 т. / ред. кол. : І. К. Білодід (голова) та ін. – К. : Наук., думка, 1970–1980. Українська мова : енциклопедія / ред. кол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко та ін. – К. : Укр. енцикл., 2000. – 752 с.